

Course: Islamic Finance

Lecture 7: Risk Management in Islamic Banks

Prepared by: Dr. Shaamirova Surayyo

Кириш

Банк тизими ҳар қандай мамлакат иқтисодиётининг энг муҳим таркибий қисмларидан бири ҳисобланади. Банклар аҳолидан депозитларни жалб қилиш, инвестицияларни молиялаштириш, тўлов тизимларини амалга ошириш ва иқтисодий ўсишни қўллаб-қувватлаш каби вазифаларни бажаради. Бироқ банк фаолияти юқори даражадаги ноаниқлик ва хавфлар билан боғлиқ бўлганлиги сабабли рисклар банк тизимининг ажралмас қисми ҳисобланади.

Сўнги йилларда жаҳон молия бозорларида юз берган иқтисодий инқирозлар рискларни бошқаришнинг аҳамиятини янада оширди. Хусусан, 2008 йилги глобал молиявий инқироз, COVID-19 пандемияси давридаги иқтисодий пасайиш ва геосиёсий зиддиятлар банк тизимидаги рисклар бутун иқтисодиётга қандай таъсир кўрсатишини намоён қилди. Жаҳон банки ва Халқаро Валюта Жамғармаси маълумотларига кўра, глобал молиявий тизимда банк рискларини самарали бошқариш иқтисодий барқарорликнинг асосий омилларидан бири ҳисобланади.

Ислом банклари ҳам умумий банк рискларига дуч келади. Бироқ уларнинг фаолияти Шариат қоидалари асосида амалга оширилганлиги сабабли рискларнинг мазмуни ва бошқариш усуллари анъанавий банклардан фарқ қилади. Ислом банкларида фоиз тақиқланганлиги сабабли банклар реал иқтисодий операцияларга, савдо ва инвестиция фаолиятига асосланган молиялаштиришни амалга оширади. Бу эса ислом банкларида рискларнинг бошқача табиатга эга бўлишига олиб келади.

Ислом иқтисодиётида риск мутлақо салбий тушунча эмас. Аксинча, риск савдо ва инвестиция фаолиятининг табиий қисми ҳисобланади. Исломда инсон меҳнат қилмасдан ёки рискни ўз зиммасига олмасдан кафолатланган даромад олиши мумкин эмас. Шу сабабли ислом молиясида “risk-sharing” — рискларни адолатли тақсимлаш концепцияси муҳим ўрин тутди. Бу анъанавий банк тизимидаги “risk-transfer”, яъни рискни бир томондан иккинчи томонга ўтказиш моделидан фарқ қилади.

Ислом банклари фақат молиявий фойда олишга эмас, балки ижтимоий адолат, молиявий барқарорлик ва ахлоқий молиялаштиришни таъминлашга ҳам хизмат қилади. Шу сабабли рискларни бошқариш ислом банклари фаолиятида нафақат молиявий, балки Шариат нуқтаи назаридан ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Риск тушунчаси ва унинг иқтисодий аҳамияти

Риск — бу келажакда ноаниқ ҳолатлар натижасида зарар ёки молиявий йўқотишлар юзага келиши эҳтимолидир. Банк тизимида рисклар турли манбалардан келиб чиқиши мумкин. Масалан, мижоз кредитни қайтармаслиги, бозорда нархлар ўзгариши, валюта курсининг тебраниши ёки техник носозликлар банк фаолиятига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Иқтисодий назарияда риск ва даромад ўртасида тўғридан-тўғри боғлиқлик мавжуд деб қаралади. Яъни юқори даромад олиш имконияти юқори риск билан боғлиқ бўлади. Ислом молиясида ҳам айнан шу тамойил қабул қилинган. Шу сабабли ислом банклари фақат реал иқтисодий операциялар орқали даромад олади.

Рискларни бошқариш замонавий банк тизимининг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади. Рискларни бошқариш жараёни:

- рискларни аниқлаш;
- уларни баҳолаш;
- мониторинг қилиш;
- рискларни камайтириш чораларини ишлаб чиқиш;
- ички назорат механизмларини кучайтиришдан иборат.

Базель қўмитаси маълумотларига кўра, йирик банк инқирозларининг асосий сабабларидан бири рискларни етарли даражада баҳоламаслик ҳисобланади. Шу сабабли халқаро молия ташкилотлари банк рискларини бошқариш бўйича алоҳида стандартлар ишлаб чиққан.

Анъанавий банклардаги рисклар

Анъанавий банклар фаолиятида турли хил рисклар мавжуд. Энг асосий рисклар кредит rischi, бозор rischi, ликвидлик rischi ва операцион риск ҳисобланади.

Кредит rischi банк тизимидаги энг катта риск ҳисобланади. Бу риск қарз олувчининг кредитни ўз вақтида қайтармаслиги натижасида юзага келади. Жаҳон банки маълумотларига кўра, глобал банк йўқотишларининг асосий қисми кредит рисклари ҳисобига тўғри келади.

2008 йилги ипотека инқирози ҳам кредит рискларининг нотўғри баҳоланиши натижасида юзага келган.

Бозор rischi эса молиявий бозорлардаги ўзгаришлар билан боғлиқ. Валюта курслари, инфляция, энергия нархлари ёки қимматли қоғозлар қийматининг ўзгариши банк активларига таъсир кўрсатиши мумкин. Масалан, нефть нархларининг кескин пасайиши айрим мамлакатлардаги банклар ликвидлигига салбий таъсир қилган.

Операцион риск сўнгги йилларда энг тез ўсиб бораётган рисклардан бири ҳисобланади. Рақамли банк хизматларининг ривожланиши натижасида киберхавфсизлик масаласи муҳим аҳамият касб этмоқда. IBM Cybersecurity Report маълумотларига кўра, 2024 йилда молиявий сектор киберхужумлар бўйича энг кўп нишонга олинган соҳалардан бири бўлган.

Ликвидлик rischi банкнинг қисқа муддатли мажбуриятларини ўз вақтида бажара олмаслиги билан боғлиқ. Банкларда ликвидлик муаммоси юзага келса, бу молиявий инқирозга сабаб бўлиши мумкин. 2008 йилда Lehman Brothers банкининг банкрот бўлиши ликвидлик муаммолари билан боғлиқ эди.

Ислом банкларидаги ўзига хос рисклар

Ислом банклари ҳам юқоридаги умумий рискларга дуч келади. Бироқ Шариат қоидалари сабабли уларда қўшимча риск турлари ҳам мавжуд. Энг муҳим рисклардан бири Шариатга номувофиқлик riskidir. Агар банк операциялари Шариат талабларига мос келмаса, бу нафақат молиявий, балки репутацион зарарга ҳам олиб келиши мумкин. Масалан, банк маблағларини ҳаром соҳаларга инвестиция қилиши ёки рибо билан боғлиқ операцияларда иштирок этиши банк обрўсига жиддий таъсир кўрсатади.

AAOIFI маълумотларига кўра, мусулмон мижозлар учун Шариатга мувофиқлик банк танлашдаги энг муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Шу сабабли ислом банкларида Шариат кенгашлари ташкил этилади. Ушбу кенгашлар банк маҳсулотлари ва операцияларини текшириб, уларнинг Шариатга мослигини назорат қилади. Ислом банкларида яна бир муҳим риск шерикчилик rischi ҳисобланади. Мудораба ва Мушорака шартномаларида банк мижоз билан биргаликда бизнес рискларини ҳам ўз зиммасига олади. Агар бизнес зарар кўрса, банк ҳам зарар кўради. Бу анъанавий кредит тизимидан тубдан фарқ қилади.

Ислом банкларида даромад ставкаси rischi ҳам мавжуд. Гарчи ислом банклари фоиздан фойдаланмаса ҳам, бозордаги даромад нормаларининг ўзгариши мижозлар кутишларига таъсир қилади. Агар анъанавий банкларда фоиз ставкалари ошиб кетса, ислом банклари рақобатбардошликни сақлаш учун ўз фойдасининг бир қисмини мижозларга беришга мажбур бўлиши мумкин.

Ислом банкларида рискларни бошқариш механизмлари

Ислом банклари рискларни бошқариш учун халқаро стандартлар ва ички назорат механизмларидан фойдаланади. Асосий халқаро стандартлар Ислом молия хизматлари кенгаши (IFSB) ва AAOIFI томонидан ишлаб чиқилган.

Ислом банкларида рискларни бошқариш бир нечта босқичларда амалга оширилади. Аввало, банк мижознинг молиявий ҳолатини чуқур таҳлил қилади. Бу жараён “due diligence” деб аталади. Бунда мижознинг даромадлари, активлари, бизнес тарихи ва тўлов қобилияти ўрганилади.

Шунингдек, ислом банклари гаров ва кафолатлардан ҳам фойдаланади. Гарчи ислом молияси шерикчиликка асосланган бўлса-да, рискларни минималлаштириш учун кафолат механизмлари муҳим аҳамиятга эга.

Замонавий ислом банклари стресс-тестлардан ҳам фойдаланади. Стресс-тест — бу иқтисодий инқироз ёки бозор шоклари шароитида банкнинг барқарорлигини баҳолаш усули ҳисобланади. Масалан, нефть нархлари пасайиши ёки валюта қадрсизланиши банк фаолиятига қандай таъсир қилишини моделлаштириш орқали рисклар баҳоланади. Рақамли технологиялар ҳам рискларни бошқаришда муҳим аҳамиятга эга бўлиб бормоқда. Сунъий интеллект ва Big Data технологиялари орқали мижозларнинг тўлов қобилиятини аниқроқ баҳолаш имконияти пайдо бўлмоқда. PwC маълумотларига кўра, замонавий банкларнинг катта қисми AI асосидаги риск менежменти тизимларини жорий қилмоқда.

Ликвидлик рискларини бошқариш

Ислом банклари ликвидликни бошқаришда айрим қийинчиликларга дуч келади, чунки улар фоизли инструментлардан фойдалана олмайди. Шу

сабабли сукук ислом банклари учун муҳим ликвидлик инструменти ҳисобланади.

IFSB маълумотларига кўра, 2024 йилда глобал сукук бозори ҳажми 900 миллиард АҚШ долларидан ошган. Айниқса Малайзия, Саудия Арабистони ва БАА сукук бозорининг асосий марказлари ҳисобланади.

Ислом банклари шунингдек:

- таварруқ;
- вакила;
- мудораба банклараро инструментлари;
- Шариатга мувофиқ репо операцияларидан фойдаланади.

Бу воситалар банкларга қисқа муддатли ликвидликни таъминлаш имконини беради.

Ислом банкларида рискларни камайтириш усуллари ва исломий деривативлар

Замонавий ислом молиясида рискларни бошқариш ва уларни минималлаштириш масаласи муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Ислом банклари анъанавий молия институтлари каби турли хил молиявий, бозор ва ликвидлик рискларига дуч келади. Бироқ Шариат талаблари сабабли улар фоизли ҳеджинг воситалари ёки классик деривативлардан тўғридан-тўғри фойдалана олмайди. Шу сабабли сўнгги йилларда ислом молиясида Шариатга мувофиқ рискларни камайтириш воситалари ва исломий деривативлар ривожланмоқда.

Анъанавий молия тизимида рискларни камайтириш учун фьючерс, опцион, своп ва форвард каби дериватив инструментлар кенг қўлланилади. Ушбу инструментлар бозор рисклари, валюта рисклари ва фоиз ставкаси рискларини ҳеджинг қилишга хизмат қилади. Бироқ анъанавий деривативларда спекуляция, ноаниқлик ва фоиз элементлари мавжуд бўлганлиги сабабли уларнинг аксарияти Шариат нуқтаи назаридан мақбул ҳисобланмайди.

Шу сабабли ислом молиясида деривативларнинг Шариатга мувофиқ муқобил шакллари ишлаб чиқилган. Исломий деривативлар реал активларга асосланиши, спекулятив характерга эга бўлмаслиги ва ҳақиқий иқтисодий эҳтиёждан келиб чиқиши лозим. Ислом молиясида рискни бутунлай бошқа томонга ўтказиш эмас, балки уни адолатли тақсимлаш муҳим тамойил ҳисобланади.

Ислом банкларида рискларни камайтиришнинг энг кенг тарқалган усулларида бири диверсификация ҳисобланади. Банклар турли

секторлар, турли ҳудудлар ва турли молиявий маҳсулотлар бўйича инвестицияларни тақсимлаш орқали рискларни камайтиришга ҳаракат қилади. Масалан, ислом банклари маблағларни фақат бир тармоққа эмас, балки қурилиш, қишлоқ хўжалиги, саноат ва хизмат кўрсатиш соҳаларига йўналтириш орқали рискларни тақсимлайди.

Шунингдек, гаров ва кафолат механизмлари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Гарчи ислом молияси шерикчилик ва риск тақсимолига асосланган бўлса-да, амалиётда банклар мижозларнинг тўлов қобилиятини таъминлаш учун турли кафолатлардан фойдаланади. Масалан, муробаҳа шартномаларида банк товарни сотишдан олдин мижоздан гаров талаб қилиши мумкин.

Ислом банкларида рискларни камайтириш учун Profit Equalization Reserve (PER) ва Investment Risk Reserve (IRR) каби махсус захира фондлари ҳам ташкил қилинади. PER инвестиция ҳисоблари бўйича даромадларни барқарорлаштириш учун ишлатилади. Масалан, бозорда даромад пасайиб кетган ҳолатларда банк ушбу захира орқали мижозларга барқарор даромад тўлаш имконига эга бўлади. IRR эса эҳтимолий инвестиция зарарларини қоплаш учун шакллантирилади.

Замонавий ислом молиясида сукук ҳам рискларни бошқаришнинг муҳим воситаларидан бирига айланган. Сукук — бу реал активларга асосланган исломий қимматли қоғоз ҳисобланади. Ислом банклари сукук орқали ликвидликни бошқариш, маблағ жалб қилиш ва бозор рискларини диверсификация қилиш имкониятига эга бўлади. IFSB маълумотларига кўра, 2024 йилда глобал сукук бозори ҳажми 900 миллиард АҚШ долларидадан ошган.

Исломий деривативлар орасида энг машҳурларидан бири Islamic Profit Rate Swap ҳисобланади. У анъанавий interest rate swap'нинг Шариатга мувофиқ муқобили сифатида қўлланилади. Ушбу инструмент асосан таварруқ операциялари орқали амалга оширилади. Масалан, бир томон белгиланган даромад ставкасига асосланган тўловларни амалга оширса, иккинчи томон ўзгарувчан даромадга асосланган тўловларни амалга оширади. Бу механизм ислом банкларига бозордаги даромад ставкалари ўзгаришидан ҳимояланиш имконини беради.

Шунингдек, Islamic Currency Swap ҳам амалиётда қўлланилади. У турли валюталардаги тўловлар билан боғлиқ рискларни камайтириш учун ишлатилади. Халқаро операцияларни амалга оширадиган ислом банклари валюта курслари ўзгаришидан ҳимояланиш мақсадида ушбу инструментдан фойдаланади.

Wa'd-based derivatives ҳам замонавий ислом молиясида кенг тарқалган. "Wa'd" бир томонлама ваъда маъносини англатади. Ушбу структура

Шариат олимлари томонидан классик форвард ва своп операцияларига нисбатан мақбулроқ деб баҳоланган. Айниқса Малайзия ислом молия бозорида wa'd асосидаги валютавий хеджинг инструментлари кенг ривожланган.

Исломий деривативларнинг ривожланишига International Islamic Financial Market (IIFM) катта ҳисса қўшган. Ушбу ташкилот исломий хеджинг ва дериватив операциялари учун халқаро стандарт ҳужжатларни ишлаб чиққан. IIFM ва ISDA ҳамкорлигида Таһаввут Master Agreement ишлаб чиқилган бўлиб, у исломий дериватив операциялари учун ҳуқуқий асос ҳисобланади.

Таҳаввут (Таһаввут) араб тилида “ҳимояланиш” ёки “рискни камайтириш” маъносини англатади. Ислом молиясида ушбу тушунча хеджинг фаолиятини ифодалайди. Бироқ ислом молиясида хеджинг спекуляция ёки юқори рискли савдо учун эмас, балки ҳақиқий иқтисодий эҳтиёжни қондириш учун қўлланилиши лозим.

Бугунги кунда Малайзия, БАА, Саудия Арабистони ва Баҳрайн исломий деривативлар бозорининг энг ривожланган марказлари ҳисобланади. Айниқса Малайзия исломий капитал бозори исломий хеджинг инструментлари бўйича етакчи ҳисобланади.

Шу билан бирга, исломий деривативлар бўйича айрим баҳслар ҳам мавжуд. Айрим Шариат олимлари бундай инструментлар анъанавий деривативларга ҳаддан ташқари ўхшаб кетиши ва баъзи ҳолатларда сунъий операцияларга айланиб қолишини таъкидлайди. Шу сабабли исломий деривативлар фақат реал иқтисодий эҳтиёжларга асосланган ҳолда қўлланилиши лозимлиги таъкидланади.

Замонавий рақамли иқтисодиёт шароитида ислом банклари нафақат молиявий рискларга, балки киберхавфсизлик, ESG рисклари ва финтех билан боғлиқ янги хавфларга ҳам дуч келмоқда. Шу сабабли келгусида ислом молиясида рискларни бошқариш механизмларини янада такомиллаштириш, сунъий интеллект ва Big Data технологияларидан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади.

Хулоса

Ислом банкларида рискларни бошқариш молиявий барқарорликни таъминлашнинг энг муҳим элементларидан бири ҳисобланади. Ислом молиясида рискни бутунлай йўқ қилиш эмас, балки уни адолатли тақсимлаш асосий тамойил ҳисобланади.

Шариат талаблари ислом банкларида рискларни бошқаришни янада мураккаблаштирса-да, бу тизим реал иқтисодиётга асосланган барқарор молиявий моделни шакллантиришга хизмат қилади.

Замонавий рақамли иқтисодиёт шароитида киберхавфсизлик, финтех, ESG рисклари ва сунъий интеллект билан боғлиқ хавфлар ислом банклари учун янги чақириқларга айланмоқда. Шу сабабли келгусида ислом банкларида риск менежменти тизимларини янада такомиллаштириш ва халқаро стандартларни кенг жорий қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар

Islamic Financial Services Board (IFSB). (2005). *Guiding principles on risk management for institutions (other than insurance institutions) offering only Islamic financial services*. Kuala Lumpur: IFSB.

Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions (AAOIFI). (1999). *Accounting, auditing and governance standards for Islamic financial institutions*. Bahrain: AAOIFI.

Cumming, C., & Hirtle, B. (2001). *The challenges of risk management in diversified financial companies*. Federal Reserve Bank of New York.

Iqbal, Z., & Mirakhor, A. (2011). *An introduction to Islamic finance: Theory and practice*. Wiley.

Chapra, M. U. (2008). *The Islamic vision of development in the light of maqasid al-Shariah*. Islamic Research and Training Institute.

Dusuki, A. W., & Abdullah, N. I. (2007). *Maqasid al-Shari'ah, maslahah, and corporate social responsibility*. The American Journal of Islamic Social Sciences.

El-Hawary, D., Grais, W., & Iqbal, Z. (2007). *Diversity in the regulation of Islamic financial institutions*. The Quarterly Review of Economics and Finance.